

Kalmukların XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Başkurt ve Nogaylarla İlişkileri Üzerine

Oktay Berber*

Giriş

Tarihî Türk yurtlarından biri olan İdil-Ural bölgesi pek çok bozkırlı halkın yaşam alanlarından biri idi. Moğolların batı koluna mensup olan Kalmuklar da 15. ve 16. yüzyıllarda yaşadıkları pek çok siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlar nedeniyle ana vatan olarak gördükleri doğudaki Cungarya'dan 17. yüzyılın ilk yarısında İdil'e doğru göç ettiler. Bu göç dalgası neticesinde İdil-Ural bölgesinde mühim bir Kalmuk varlığı oluştu. Zamanla Kalmuklar İdil-Ural hattındaki özellikle Türk boy ve kavimlerinin siyasi, sosyal ve iktisadi tarihlerini etkileyen mühim bir unsur konumuna yükseldiler. Diğer taraftan Çarlık Rusya ile de temas eden bu Moğol halkı karşılıklı çıkarlar doğrultusunda Ruslarla sözleşmeler imzaladılar. Rus yönetimi de bu sözleşmelerdeki yükümlülükleri nedeniyle bir yandan Kalmukların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken diğer yandan da yayılma siyasetinin bir parçası olarak bu Moğol halkının hareket kabiliyetinden ve İdil-Ural bölgesindeki Türk boy ve kavimleri üzerinde oluşturduğu olum-

suz etkiden istifade etmeyi amaçladı. Bu doğrultuda Çarlık Rusya idarecileri özellikle kendi sınır boylarında meydana gelen çekişmeleri lehine çevirmek maksadıyla Kalmuklara yakın davranarak onlardan Türk boy ve uruğlarına karşı faydalanma yolunu seçmiştir. Kalmuklar da gerçekleştirdikleri faaliyetlerle bölgede güçlenmiş ve zamanla hanlık örgütlenmesini sağlayarak bölgede siyasi bir aktör olarak yer almışlardır. Bu çalışma Çarlık Rusya'nın 18. yüzyıldan itibaren İdil-Ural bölgesinde daha fazla hâkimiyet kurmasının arka planında yer alan süreci Kalmukların Başkurt ve Nogaylarla ilişkileri üzerinden anlamayı amaç edinmektedir.

1. İdil'deki Kalmuk Varlığı

Moğol kökenli halklardan olan Kalmukların¹ Batı Kazakistan ve İdil-Ural bölgesine ilk gelişleri ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Genellikle Kalmukların İdil bölgesine gelişleri ile ilgili olarak Rus kaynaklarında 17. yüzyıl işaret edilmektedir. Ancak sınırlı da olsa bu Moğol halkının bölgedeki varlığı bazı kaynaklarda biraz yaklaşık yüz yıl kadar erken bir zamana çekilebilmektedir. Bu bağlamda ilk bilgi Kazan Hanlığı'nın IV. İvan tarafından 2 Ekim 1552 tarihinde işgal edilmesinden önce bir kısım Kalmuk ile Çuvaş ve Çirmiş halkının Rus idaresine girdiği ile ilgilidir. Rus işgalinden hemen önce bir yıl kadar bir süre boyunca Kazan Hanı olan Şah Ali, Kazan'ın yaklaşık 60 km kuzeyinde İdil'in bir kolu olan Züye boyunda (Sviyajsk) bir yerleşim yeri inşa ettirmiş, bundan sonra buradaki Kalmuklar da Ruslara bağlanmıştır.² Rus kaynaklarında ise bölgedeki Kalmuk varlığına dair bilgi 1574 yılı olaylarının aktarıldığı *Stroganov Letopis* olarak adlandırılan bir Rus kroniğinde geçmektedir.

(*) Doç. Dr., *Eskisehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi, el-mek: oberber@ogu.edu.tr – oktayberber@gmail.com*

(1) Kalmukların kökeni, Kalmuk adının kaynaklardaki kullanımı ile ilgili olarak bk. Oktay Berber, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, TTK Yay., Ankara 2021, s. 40 vd.

(2) Şehabeddin Mercani, *Müstefâdü'l-Abbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Metni Yay.: E. N. Hayrullin, Türkçesi: Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2008, s. 161.

Kalmuklar 17. yüzyılın başında Çarlık yönetimi ile yerleşme ve Tar şehrinde ticaret yapma izni konusunda görüşmekteydiler.³ Bu kapsamda ilk kez 7 Şubat 1608 tarihinde Kalmuk elçisi Moskova'ya gönderilmiş, Çarlık yönetimi ile resmî temas kurulmuştur. Görüşmeler neticesinde 14 Şubat 1608 tarihinde Çarlık yönetimine bağlı olmak kaydıyla bölgede bulunmalarına müsaade edilmiştir. Daha sonra Çar Mihail Fyodoroviç Romanov döneminde 14 Nisan 1618 tarihinde Kalmuklara yardım edileceğine dair kendilerine bir belge gönderilmiştir.⁴ Görüşmelerin devam ettiği sıralarda ise bazı Kalmuk tayşalarının⁵ Rus idaresi ile görüşerek sözleştikleri de bilinmektedir.

Görüşmelerin tamamlanıp Rus yönetiminden bazı hakların elde edilmesinden bir müddet sonra ikinci Kalmuk göç dalgasının başladığı görülmektedir. Öncelikle Lousang ve Eydeng idaresindeki öncü topluluk Batı Sibirya'nın güneyinden Emba ve Or Nehri boylarına inmiş, esas büyük grup ise bunları takiben harekete geçmişti. Ho-Örlök idaresindeki Kalmuk boylarından Torguudlar, Cungarya'daki Aladağlar ve Tarbagatay'dan harekete geçmişti. Bu gruba İli Nehri, Kukur ve Zaysan Gölü kıyısında yaşamakta olan Hoşuud ve Dörbödlerin bazı uruğları da katılmıştı. İşte bu ikinci kalabalık Kalmuk dalgası önce Kuzey ve Kuzeybatı Kazakistan'daki İşim, Tobol, Emba Nehri boylarına, 1630-1632 yıllarında da İdil Nehri boylarına ulaşmıştı.⁶ Trepavlov'a göre, zamanla Emba Nehri'nden kalkıp gelen grubun yaptığı şiddetli baskınlar, bir patlama şeklinde göç dalgasına neden olmuştur.⁷

Esas yıkıcı Kalmuk etkisinin ikinci göç dalgasıyla gelmesi, sayılarının çok büyük oranlara ulaşmasıyla ilgilidir. Çünkü Ho-Örlök'ün yaklaşık 50.000 ailenin başında batıya doğru geldiğinden söz edilmektedir.⁸ Bu göç hareketini sistemli, planlı mükemmel bir fetih hareketi olarak niteleyen Chantal Lemerrier-Quelquejay, Kalmukların arka-larında kan ve harabe görüntüsü bırakmak

suretiyle Kazak bozkırını geçerek İdil'e ulaştığını kaydeder.⁹ Her ailede ortalama 4-5 kişi olduğu düşünülürse karşımıza en az 200.000 kişilik bir grup çıkmaktadır. Ancak bu sayı o dönemdeki bozkır şartlarında pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Ho-Örlök, o dönemde Kalmukların içerisindeki yalnızca bir grubun başındadır. Diğer Kalmuk gruplarının da en az yarısı kadar olabileceği varsayımından hareketle, İdil bölgesinin bu kadar nüfusu beslemesinin mümkün olamayacağını söylemeliyiz. O halde 50.000 aile olarak verilen sayı belki 50.000 kişi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Ho-Örlök'ün başarılı faaliyetleri sonucu İdil bölgesine gelen Hoşuud, Cungar, Hoyd ve Dörbödlerden oluşan dört Oyrad şubesinin varlığını biliyoruz. Dolayısıyla bu

- (3) Yu. A. Absalyamova, "Başkirsko-Kalmitkskoe Mejetniçeskoe Vzaimoystvie v Vostoçnom Orenburje v Pervoy Polovine XVII v.", *Vestnik, KİGİ RAN*, No: 2 (2009), s. 3.
- (4) Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 11. Her ne kadar gönderilen bu belgeden Kalmukların Rus hâkimiyetine alındığına dair bir sonuç çıkarılsa da gerçekte durum bu şekilde değildir. Çünkü çalışmanın ilerleyen kısımlarında da ifade edileceği üzere Kalmuk idarecileri bu anlaşmalara karşılıklı yardımlaşma çerçevesinde bakmaktadır ve ilerleyen dönemlerde de Kalmuklarla Rus yönetimi arasında çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Anlaşmaların sıklıkla yapılması bir bakıma Kalmukların Rus hâkimiyetine girmediklerinin bir göstergesidir. Özellikle İdil Kalmuklarının en güçlü dönemi olarak ifade edilen Ayuka Han zamanında Rus yöneticilerle gerçekleştirilen yazışmalarda iki tarafın sözleşmelere farklı baktığını ortaya koymaktadır. Bk. Oktay Berber, "Göçebe-Yerleşik İlişkileri Bağlamında Ayuka Han Dönemindeki Mektuplar Üzerine Bir Değerlendirme", *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Feryal Korkmaz, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2023, s. 255-259.
- (5) Moğollarda "taysa" kelimesi "boyun, kabilenin reisi" anlamında kullanılmakla birlikte "darhad unvanlı görevliler ile birlikte Cengiz Han törüsünün en üst rütbeli görevlisi"ni de ifade etmektedir. Bu kelime ile benzer olan "tayşi" sözcüğü ise Çincedeki 't'ai-shih (tayşi)'dan gelmektedir ve "büyük usta, saray hocası; en üst sosyal sınıftaki insanların unvanı" anlamındadır. Bu kelimelere yakın bir başka terim ise Çince karşılığı 't'ai-zhu ve 't'ai-chi' sözcüklerinden geçen "tayci" olup "Moğolların soylu boyu, Cengiz Han ve kardeşlerinin soyundan gelenlerin alabilecekleri bir unvan"dır. Bk. Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, TDK Yay., Ankara 2017, s. 917. Ersilasun da "t'ai-chi" kelimesini "Moğolların kullandığı ve Ch'ing Hanedanı'nın da memurlarına verdiği onursal unvan"; 't'ai-tzu kelimesini ise "şehzade" olarak açıklamaktadır. Bk. Konuralp Ercilasun, *Tarihî Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 161.
- (6) A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 158-159; Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 29-30.
- (7) V. V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordi, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskva 2002, s. 411.*
- (8) J. Miyawaki, "History of the Dzungars: Introductory Survey", *History of Civilization of Central Asia (Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century)*, vol. V, ed. Chahryar Adle-Irfan Habib, Co-ed. Karl M. Baipakov, Unesco Publishing, 2003, s. 146.
- (9) Chantal Lemerrier-Quelquejay, "Les Kalmuks de la Volga entre l'Empire russe et l'empire otoman sous le regne d Pierre le Grand (d'après les documents des Archives Ottomanes)", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, vol. VII/1, s. 64.

dört şubenin Torguudlarla birlikte toplam sayısı 50.000 aile olmalıdır.

Kalmukların 17. yüzyılın hemen başında neden batıya doğru bir göç hareketi içerisinde olduğu konusu da bir problem olarak gözükmektedir. Çünkü bu konuda Çin ve Rus kaynaklarında birbirinden farklı yaklaşımlar mevcuttur. Rus kaynakları Oyradların en batıda yer alan grubunun doğudan itilmesinin doğal bir sonucu olarak İdil boyuna geldiğini yazmaktadır.¹⁰ Buna karşılık Çin kaynakları, doğuda Cungar Hanlığı'nı tesis edecek grubun hâkimiyetini kabullenemeyen Kalmuk boylarının batıya göç ettiğini kaydetmektedir. Her ne amaçla gelmiş olsalar da İdil'e gelen grup ile Cungarya'da kalanlar arasında iletişimin kopmadığı görülmektedir.

Esasında batıya doğru gerçekleşen Kalmuk göçünün nedeni olarak birbirinden farklı gibi görünen bu iki görüşü de kabul etmek mümkündür. İlk olarak söylemeliyiz ki, 17. yüzyıla gelindiğinde Türkistan'daki hanlıkların kendi içlerinde hâkimiyet mücadeleleri söz konusudur. Bu türden çekişmeler ise bölgede merkezî bir otoritenin kurulamamasını beraberinde getirmişti. İşte bu nedenle boyların birbirleri arasındaki hâkimiyet mücadeleleri Kalmukların batıya doğru gidişini kolaylaştıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci husus bozkır yaşamı ile ilişkilendirilebilir. Çünkü bozkır kültüründe göçebe veya konar-göçer olarak adlandırılan gruplar, kendi yaşantılarını daha rahat devam ettirebilecekleri yeni alanlara ihtiyaç duymakta ve bunun doğal sonucu olarak da göç olgusu karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunlardan dolayı Kalmuk göçü ile ilgili söylenen iki ana neden, yani kavimlerin birbirini itmesi ve yeni yaşam alanı bulma arayışı, aslında birbirleriyle bağlantılı etkenler olup, bunları bir arada değerlendirmek yerinde olacaktır.

Cungarya'dan bölgeye gerçekleşen son Kalmuk göçü ise Mançuların hemen yanı başındaki Kalmuk tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyla 1758 yılında başlattığı harekât

sonucunda gerçekleşmiştir. Kalmukların büyük kısmının katledildiği Mançu saldırısından kurtulabilen yaklaşık 10.000 kadar Kalmuk, Tseren idaresinde İdil boyuna gelmiştir.¹¹ 17. yüzyılın başlarından itibaren bölgede önemli faaliyetler gerçekleştiren Kalmuklar, böylelikle Hazar Denizi'nden Samara'nın kuzeyine kadar olan bölgeye yerleşmiş oldular.¹²

2. Kalmuk-Başkurt İlişkileri

İdil-Ural bölgesine doğru seyreden Kalmuk akınları, onlarla Başkurtları karşı karşıya getirmiştir. 1606 yılında Tobol Irmağı'nın yukarı kısımlarında yer alan Kalmuklar, bu tarihten sonra sürekli Başkurt arazisini yağma etmişlerdir. Bu yağma hareketi Kalmukların İseti ve Pışma nehirlerine varmasına kadar devam etmişti. Başkurt arazisi, Kalmukların hayvancılık faaliyetlerini devam ettirebilmesi için önemli idi.¹³

Bölgede faaliyetlerine devam eden Kalmuklar, 1621 yılında Başkurtları yenilgiye uğrattıktan sonra 1629 ve 1633 yıllarında Katay bölgesine saldırmışlardı. Başkurtlarla Kalmuklar arasında devam eden karşılıklı saldırılar 18. yüzyılın başlarına değin sürmüştü. Bu olaylar sırasında Kalmukların bir grubunun Ural'ın batısına geçerek yerleştiği ve Çarlık Rusyası'nın hizmetine girdiği görülmektedir.¹⁴ Çarlık idaresine girmeyen Kalmuk grubu da Rus kasabalarına saldırarak buradaki yerleşimleri tahrip etmekteydi.¹⁵ Kalmukların

(10) Konuralp Ercilasun, "Kalmuk Göçlerinin Türkistan'a Etkisi Hakkında Bazı Görüşler", *Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu Göçler ve Ulusların Doğuşu (18-19 Mayıs 2011/İstanbul)*, İstanbul Esnaf ve Sanatkar Odaları Birliği Yay., ed. Han Woo Choi-İlhan Şahin vd., İstanbul 2013, s. 159-160.

(11) Osman Yörülmez, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Altay'dan İdil-Ural'a Kalmuk Göçleri", *Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu Göçler ve Ulusların Doğuşu (18-19 Mayıs 2011/İstanbul)*, İstanbul Esnaf ve Sanatkar Odaları Birliği Yay., ed. Han Woo Choi-İlhan Şahin vd., İstanbul 2013, s. 156; A. N. Kuropatkin, *Kashgaria (Eastern or Chinese Turkestan): Historical and Geographical Sketch of the Country, Its Military Strength, Industries and Trade*, (Trans. From the Russian: Walter E. Gowan), Calcutta: Thacker, Spink and Co., 1882, s. 112.

(12) N. Nefedyevim, *Podrobnıya Svedeniya o Voljskih Kalmukah*, 1834, s. 17-18.

(13) Absalyamova, "Başkirsko-Kalmitskoe Mejetniçeskoe Vzaimodeystvie v Vostoçnom Orenburje v Pervoy Polovine XVII v.", s. 3.

(14) R. G. Kızıyev, *İdil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., İstanbul 2005, s. 258.

(15) Togan, Kalmukların Rus kasabalarına gerçekleştirdiği bu türden baskınların XVIII yüzyılda da devam ettiğini kaydetmektedir. Bk. Togan, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 171.

Başkurt arazisinde gerçekleştirdiği yağmalara karşı Temmuz 1649'da Çarlık tarafından gönderilen gramotada (ferman) Kalmuk Tayşası Dayçin'den Yayık ve Emba nehirlerinden Or Nehri ve Samara'ya kadar olan bölgede dolaşmamaları, ayrıca Başkurlara baskında bulunmamaları istenmişti.¹⁶

Başkurlarla ilgili olarak 1646 Nisanı'nda Ufa'da, Çarlık yönetiminin temsilcisi A. B. Kudryavtsev ve Kalmuk Tayşası Lauzan arasında bir görüşme gerçekleştirilmiş, ancak görüşmenin bir sonuca ulaşmaması, Yukarı Yayık bölgesindeki Başkurlar üzerinde Kalmuk baskısını arttırmıştır. Bu tarihten sonra Ulu Oba denilen yerde (Bugünkü Samara bölgesinde) Kalmuklarla Başkurlar arasında bir savaş olmuştur. Bölge güvenliğini tehlikede gören Çarlık idaresi, Şukur Dayçin'e Temmuz 1649'da uzlaşma önermek durumunda kalmıştı. Bu görüşmede Moskova yönetiminin gücüne ihtiyaç hisseden Dayçin, Rus hâkimiyetine geçmeye sıcak bakacak, bu tarihten sonra Çarlık Rusyası'na hizmet eden Kalmuklar, bölgede önemli bir gücü de arkalarına almış olacaktırlar.¹⁷ Fakat Kalmukların Rus yönetimi kontrolüne girmeleri biraz daha zaman almıştır. Çünkü bu dönemde Kalmukların otlak meselesi henüz çözülebilmemiş değildir. Dolayısıyla ekonomisi ve buna bağlı olarak sosyal yaşantısı hayvancılığa dayalı olan Kalmukların hayvanların ihtiyacını karşılayacak otlaklara sahip olmaya çalıştığını söylemek gerekir. Nitekim Kalmuklarla Çarlık Rusyası arasında gerçekleşen karşılıklı elçi gidiş geliş de bir bakıma bu problemin devam ettiğini göstermektedir. Ancak Kırım hanının bu görüşmelerden rahatsız olduğunu da ilave etmeliyiz. Kırım hanı, Rus yönetimine bir mektup yazarak Çarlık ile aralarındaki dostluğun devamı için Rus Çarı Aleksey Mihayloviç ile Kalmukların bu yakınlaşmasının sonlandırılmasını isteyecektir.¹⁸

Kalmuklar ile Başkurlar arasındaki düşmanca ilişki zaman zaman birlikte hareket etmeye de dönüşmekteydi. Özellikle Çarlık idaresine karşı hareketlerde kendi aralarında-

ki mücadeleyi bıraktıklarını görmekteyiz. Bu bağlamda Çarlık Rusyası'na karşı 1601-1606, 1636 yıllarında isyan girişiminde bulunan Başkurlara zaman zaman destek vermişlerdir.¹⁹ 1663 yılında çıkan bir başka Başkurt isyanına Nogayların da aralarında bulunduğu 4.000 kişilik bir Kalmuk grubu destek vermişti. Yine 1683 yılında gerçekleşen isyan hareketine yaklaşık 40.000 Kalmuk askeri katılmıştı. Kalmuklarla Başkurlar arasındaki müttefiklik yalnızca bunlarla da sınırlı kalmamıştı. I. Petro'nun İsveç ile yaptığı savaş sırasında Başkurlar ve Kalmuklar, Samara ve Kama Irmağı arasındaki bütün Rus göçmen kasabalarını yağma etmişlerdi.²⁰

İdil-Ural bölgesinde 17. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen faaliyetler neticesinde Kalmuklar, artık bölgede yeni bir siyasi güç olarak algılanmaya başlamıştı. Bu yeni siyasi güce karşı Nogay Prensi İsterek ve Başkurlar arasındaki görüşmede Kalmuk hareketi değerlendirilmişti. Bu dönemde Kalmuklar komşuları olan Başkurt, Nogay ve Kazaklar ile aralıksız savaş halindeydi.²¹

149

3. Kalmuk-Nogay İlişkileri

Kalmukların bölgede 1630'lu yıllara kadar gerçekleştirdiği faaliyetlerde Samara, Pommel ve Ezheltne arasındaki alanda, Kalmuklarla Nogaylar sürekli çatışma içerisine girmişlerdir. Bu faaliyetler sonucu 1628 yılında Büyük Nogay Ordası'na saldıran Kalmuklar, 40.000 çadır Nogay ile birlikte Mangışlak Türkmenleri ve bazı Tatar boylarını da

(16) Absalyamova, "Başkirsko-Kalmutskoe Mejetniçeskoe Vzaimodeystvie v Vostoçnom Orenburje v Pervoy Polovine XVII v.", s. 3-4.

(17) Marsel Muritoviç Mannapov, "K Voprosu o Mejetniçeskikh Kontakhtah i Letnih Koçevkah Başkir i Kalmukov v XVII v. v Stepnom Zavolje", İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, İstoriya, Politologiya, No. 4/3 (2008), s. 157.

(18) V.V. Velyaminov-Zernov, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarığlar ve Hatlar*, haz. A. Melek Özyetgin-İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s. 423, 424; Oktay Berber, *Kalmuklar Cungarya'dan İdil'e Bozkuşun Göçebeleri*, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 62-63.

(19) Yakup Deliömeroğlu, "Başkurt İsyanları", *Türkeler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 18, s. 428.

(20) Togan, *Bugünkü Türkeli Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 171.

(21) Mannapov, "K Voprosu o Mejetniçeskikh Kontakhtah i Letnih Koçevkah Başkir i Kalmukov v XVII v. v Stepnom Zavolje", s. 156.

yağma ederek kontrol altına almışlardı. 1630 yılına değin süren baskın ve çatışmalar, Kalmukları bölge toplulukları üzerinde önemli bir güç haline dönüştürmüştü. Kalmukların bu gücünde bölgedeki dağıntık siyasi yapının ve hızlı hareket kabiliyetlerinin etkisi de vardı.²² Kalmukların bu faaliyetleri, Nogayların batıya sürülmesine yol açmış, Nogaylar üzerindeki baskıya karşılık Başkurtlar Uruslan Tayşa'ya haraç ödenmesini istemişlerdi.²³

1630'lu yıllar Kalmukların yoğun göç hareketi içerisinde olduğu zamanlardır. Bu devrede Kalmuk yöneticileri olan tayşalardan Ho-Örlök ve oğlu Dayçin, Torguudları da yanlarına alarak Nogayların zayıf olmasından faydalanıp Volga yakınındaki otlak bakımından zengin toprakları ele geçirmişti. Kalmukların bu hareketi onlara Rus pazarlarının da kapısını açmış oldu. 1632 yılında tekrar Nogaylara saldıran Ho-Örlök, Yayık Nehri'ni geçme imkânı elde etmiştir. Kalmuklar bu dönemde Rusya'yı henüz bir engel olarak görmüyordu. Bu nedenle, Yayık Nehri'nden İdil'e kadar uzanan alan içerisinde kimi zaman Rus kontrolündeki Astrahan'a da saldırılar düzenlenerek burada kalıcı olunmaya çalışılmıştı.²⁴ İdil ve Yayık nehirleri arasındaki zengin meralara tek başına hâkim olmak isteyen Kalmuklar, burada Nogaylara amansız baskınlar vermekteydi.

Çarlık Rusyası Kalmukların Nogayları yerinden eden faaliyetlerinden rahatsız olması nedeniyle bölgedeki hareketliliği durdurmak istemiştir. Ancak Moskova yönetimi bu sırada Polonya ile uğraştığı için dikkatini bu yöne çevirmişti. Dolayısıyla Kalmukların hareketliliğinden rahatsızlık duyan Nogaylar ile ortak bir askerî birlik tesis edilmiş ve üzerlerine gönderilmiştir. Askerî birlik 22 Nisan 1633 tarihinde Büyük Özen Nehri kıyısında Kalmuklara ulaşmış, ancak sayıca çok kalabalık olan Kalmuklar, Rus-Nogay askerî birliğini çevirmişti. Bölgede bulunan bir kamışlığın ateşe verilmesi nedeniyle nişan alma kabiliyetini yitiren Rus askerlerinin başı A. Şuserin, Kalmuklarla görüşmelere başlamaya karar

vermiştir. Görüşmeler sırasında Kalmuklar, Ruslarla herhangi bir problemleri olmadıklarını, yalnızca Nogaylara kızdıkları için savaştıklarını belirtmiştir. Görüşmeler sonunda anlaşmaya varılmış, Kalmuklar esir aldıkları 900 Nogay'ı bırakacaklarını söylemişlerdir. Varılan bu anlaşma da Ruslara karşı kazanılan önemli bir başarı olarak görülmektedir.²⁵

Rus-Nogay birleşik kuvvetlerinin yenilmesi ardından Kalmuklar Nogayları Don Nehri'ne sürülmüşlerdi.²⁶ Kalmuk Tayşası Ho-Örlök'ü durdurmak için Tobolsk, Tümen, Tara'daki komutanların başarısız olmaları bu şehirlerin oldukça uzak olması ile ilgiliydi.²⁷ İdil bölgesindeki Kalmuk varlığı, Nogaylar için hayati öneme sahip İdil'i yaşamla ölüm arasındaki bir sınır haline getirmişti. Çünkü nehrin bir yanı eski yurtları, bir yanı ise çeşitli baskılar karşısında sığınma yolu seçtikleri yeni topraklardı. Ancak yerleşilen yeni bölgelerde üzerlerinde var olan baskıyı atamamaları, sürekli yaşadıkları Kalmuk akınlarıyla ilgiliydi. Buna ek olarak Moskova yönetiminin Nogayların bu yer değiştirmesine sıcak bakmayışı nedeniyle onları eski yurtlarına döndürme gayreti, Nogayların maruz kaldığı baskının artmasına sebep olmuştu. Nogayları büyük kayıplara uğratan devamlı göç hareketi onlar arasındaki bölünmeyi tetikliyordu. Bu durum pek doğaldır ki, birbirinden kopuk, parçalanmış ve her türlü hedefe açık bir Nogay manzarasını önümüze koymaktadır.

Rus-Nogay askerî ittifakına destek veren Tatarların da yağmalanması için Kalmuklar harekete geçmişlerdi. İdil boyundaki kasaba ve köylere pek çok akın düzenlediği görülen Kalmukların, Rus kasaba ve kalelerini almakta başarılı olamamalarına karşılık, Rusların askerî güçleri de Kalmuk akınlara

(22) Mehmet Alparğu, *Nogaylar*, Değişim Yay., İstanbul 2007, s. 105-106.

(23) Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, Part II, Longmans Green and Co., London 1880, s. 1042.

(24) M. Novoletov, *Kalmuki İstoriçeskiy Oçerk*, S.-Peterburg, 1884, s. 6

(25) A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011, s. 243.

(26) Mannapov, "K Voprosu o Mejetniçeskih Kontakhtah i Letnih Koçevkah Başkir i Kalmukov v XVII v. v Stepnom Zavolje", s. 156.

(27) Howorth, *History of the Mongols*, Part II, s. 1042.

rını durdurmakta muvaffak olamamıştır.²⁸ Nogaylar üzerindeki Kalmuk baskısı ciddi anlamda 1620'lerde hissedilmeye başlandığında, sonuçlarının yaklaşık on yıl içinde Moskova yönetimini etkileyeceğini kimse tahmin etmemişti.

1640'lı yıllarda Rus topraklarına doğru gerçekleştirilen Kırım Tatarlarının akınlarına ise Urmehmed Mirza'ya tabi olan Nogay Ulusu hariç olmak üzere Büyük Nogay Ordası katılmamıştı. Çünkü 1642 yılında Ulu Nogay Ordası, Kırım'dan ayrılarak yeniden İdil Nehri tarafına geçmiş ve Rus himayesine girmişti.²⁹ Don Kozaklarının Büyük ve Küçük Nogaylara saldırısı sonrası 1636 yılında Nogayların Kırım tabiyetine girmeleri ardından Kalmuklar, Dayçin önderliğinde artık Yayık Nehri civarında etkinliğini artırmış, adeta bu bölgenin sahibi gibi hareket etmeye başlamışlardı.³⁰ Ayrıca 1640 yılında Giray Han, Kalmuklar ile ittifak yaparak Targanskoı Ostrog'u yağmalamış, 1642 yılında ise Kalmuk Tayşası İşkep'i Ruslara karşı kışkırtmaya çalışmıştı. Hareketin gerçekleşmesi için Tayşa İşkep'e Tümen yerleşiminin kolaylıkla harap edilebileceği yönünde güvence de vermişti.³¹

1642 yılına gelindiğinde Kalmukların Salks bozkırında³² olduğu görülmektedir. Keykubat Nogayları ve Kanay Bey Nogaylarına da saldırılar düzenleyen Kalmukların asıl hedefinin Nogayların göç yollarını takiple onlara ulaşmak olduğu görülmektedir. Çünkü Nogaylar kontrol altında tutularak adeta köle gibi kullanılmak istenmekteydi. Don Kozaklarıyla iyi ilişkiler de tesis eden Kalmuklar, 1645 yılına doğru İdil Nehri batısında Rus hükümetinden sonraki en önemli güç haline gelmişti.³³

1642 yılında Büyük Nogay Ordası'nın Tinmeme ve Urmehmed mirzalar arasında bölünmesi ardından Astrahan voyvodaları, bölgeye gelen Nogayları tekrar İdil Nehri'nin gerisine yerleştirmek isteseler de bunda pek başarılı olamamıştı. Çünkü Nogaylar üzerindeki Kalmuk baskısı devam etmekteydi. Bu

baskı 1643 Şubatı'nda da tekrar hissedilmiştir. Bu yıl Altavul Tatarları ile birlikte hareket eden Kalmuklar, Astrahan civarında bulunan Nogaylar üzerine saldırı gerçekleştirmişlerdi. Hatta bu saldırı ardından Yedisan ve Altavul Tatarları ile bir kısım Nogay'ın Kalmuklara katılımı dikkati çekmektedir. Astrahan Voyvoda yardımcısı İ. Trahanıyotov'un engellemelerine rağmen önü alınamayan bu katılımlar sonucu 1646 yılında Nogay mirzalarından bir kısmı yaklaşık beş yüz aile ile birlikte Kalmuklara tabi olmuştu.³⁴

Ho-Örlök Tayşa, oğulları ve torunlarıyla birlikte 1643 yılında Astrahan yakınlarına gitti, burada Nogay prenslerinin Ruslara olan biatını engellemek için çabaladı. Ancak Ruslar, Ho-Örlök üzerine yürüyerek onu çocuklarının bir kısmı ve torunları ile birlikte öldürdü. Bu hadiseden kısa süre sonra Ho-Örlök'ün geriye kalan oğulları Eydeng ve Lousang Yayık'ı geçerek İdil bozkırlarına girdiler.³⁵

Batıya ilerleyen Kalmuklar, Nogayları ve onların yaşam alanlarını ciddi şekilde etkilemişlerdi. Bundan dolayı Nogaylar, Kalmuk akınlarından kendilerini sakınmaya çalıştılar. Ancak Kalmuklara karşı 1644 yılında önemli bir zafer de kazanılmıştı. Bu yılda Kuzey Kafkasya'da Rusların Terek Kalesi'ni kuşatan Ho-Örlök komutasındaki yaklaşık 10.000 Kalmuk askeri, Kabarda(y) bölgesine saldırıyordu. Ancak Kabarda Prensi Alayuk (Alaguk), 10.000 kişilik askerî kuvveti ile geçit bölgesinde Kalmukları çevirmişti. Kılıç ve ok kullanan Kalmuklara karşı ateşli silahlarla karşılık veren Alayuk'un yardımına Kırım Hanı IV. Mehmed Giray tarafından bir grup Nogay askerî birliği gönderilmişti. Böylece Kabarday-Nogay birleşik güçleri Kalmukları

(28) Alpargu, *Nogaylar*, s. 106-107.

(29) Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, s. 369.

(30) Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordi*, s. 415.

(31) Howorth, *History of the Mongols*, Part II, s. 1006-1007.

(32) Elista ile Azak Denizi arasında kalan bölgede bugün Rostov Oblastı içerisinde Salks Rayonu bulunmaktadır.

(33) Alpargu, *Nogaylar*, s. 109.

(34) Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, s. 370-371.

(35) Howorth, *History of the Mongols*, Part II, s. 1042.

yenmeyi başarmıştı. Bu çatışmada Ho-Örlök ve oğulları ölmüş, pek çok Kalmuk askeri de esir alınmıştı.³⁶

Kalmuklara karşı kazanılan bu önemli zafer, onları durdurmaya yetmemiştir. Ancak olay önemli bir duruma işaret etmesi bakımından dikkate değerdir. Kalmuk hareketinin önüne geçilemeyip durumun bir istilaya dönüşmesine neden olan en önemli etken bu noktada saklıdır. Kalmuk hareketinin ilk ortaya çıktığı andan Mançuların baskısı ile son bulacağı 18. yüzyıl ortalarına kadarki uzun süreçte, Kalmukların birbirinden kopuk ve birlik olamayan topluluklara karşı üstünlük sağladıkları görülmektedir. Genel ekseriyeti Kalmukların lehine olan bu çarpışmalarda, birbirinden kopuk bu topluluklar zor durumlara düşmüşlerdi. 1644 yılındaki ve daha sonraki süreçte de gerçekleşecek akınlarda Kalmukların çok büyük sayıya ulaşan güçlerle saldırmadıkları görülmektedir. Dolayısıyla göçebe yaşam süren bir kavmin askeri özelliklerine sahip olan Kalmukların, 1644 yılında Kabarday-Nogay askeri birleşmesinde görüleceği üzere, düzenli bir birlik sağlandığı takdirde yenilebildikleri görülmektedir. İşte bu durum, Kalmukların başarıya ulaşmasını sağlayan, Türk dünyasının birbirleriyle bağlantı zayıflamış dağınık yapısını ortaya koymaktadır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz dağınık yapı örneğinde, Nogay boyları önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü bu süreçte Özi bölgesinde yaşayan Nogaylar ile Büyük Nogay Ordası adeta birbirine düşman durumdadır. İşte böyle bir ortamda Büyük Nogay Ordası yöneticileri, Özi boyundakilerden intikam almak maksadıyla Kalmukları da yanlarına alarak Moloçnye Vodu (Süt Irmağı) kenarından önemli miktarda at çalıp Don Nehri boylarına dönmüşlerdir. Kırım Hanı İslam Giray durumu Osmanlı Devleti'ne bildirip yardım amacıyla bölgeye bir kuvvet göndermiş, ancak Büyük Nogaylarla birlik olan Kalmuklar kaçmayı başarmışlardır. Bu kaçış sırasında

Don Nehri geçilirken Kozaklardan da yardım alınmıştı.³⁷

Sonuç

Doğuda Cungarya'da gerçekleşen siyasi çekişmelerle birlikte buradaki nüfus yığılmasından bunalan bazı Kalmuk uruğ ve boyları üzerlerindeki baskıyı atabilmek amacıyla yeni yurt arayışına girdiler. Bu doğrultuda Kazak bozkırını baştanbaşa geçerek ve İdil-Ural hattına geldiler. Kalmukların burada gerçekleştirdikleri faaliyetlerle zamanla Başkurtlar, Nogaylar ve Tatarlar üzerinde oluşturdukları etkilerle İdil-Ural hattında mevcut siyasi, sosyal ve iktisadi yapının değişmesine neden olmuştur. Etraflarındaki Türk kavimlerinde bölünmelere, göçlere neden oldular. Bu göçler yalnızca İdil-Ural bölgesindeki Türk halklarının yaşamını etkilemedi, aynı zamanda bölgede Rus hâkimiyetinin temellerinin oluşturulmasına vesile oldu.

Kalmuklar bu süreçte kimi zaman Çarlık Rusya yetkilileriyle temas ettiler ve çeşitli sözleşmeler imzaladılar. Karşılıklı yardımlaşma temeline dayanan bu sözleşmelerle özellikle 18. yüzyıldan itibaren Rus dış politikasının bir unsuru haline gelerek Çarlık Rusya'nın çeşitli cephelerdeki mücadelelerinde yer aldılar. Aynı zamanda İdil-Ural ve etrafında Rus yönetimine karşı gerçekleşen bazı isyan ve mücadelelerin önünün kesilmesinde Batı Moğollarına mensup olan Kalmuklar Rus yönetimi tarafından kullanıldı. Bu durum yaklaşık bir yüzyıl boyunca devam etti ve özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında İdil-Ural bölgesi ve etrafında tesis edilen Rus hâkimiyetinin alt yapısı hazırlanmış oldu.

Kaynaklar

Absalyamova, Yu. A., "Başkirsko-Kalmitkskoe Mejetniçeskoe Vzaimodeystvie v Vostoçnom Orenbur-

(36) *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, VII. Kitap, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 441-442; Alpargu, *Nogaylar*, s. 110.

(37) Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, s. 110-111.

je v Pervoy Polovine XVII v.”, *Vestnik, KIGI RAN*, No: 2 (2009), s. 3-5.

Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, Değişim Yay., İstanbul 2007.

Berber, Oktay, *Kalmuk İstilası ve Türk Dünyası-na Etkileri*, TTK Yay., Ankara 2021.

-----, *Kalmuklar Cungarya'dan İdil'e Bozkırın Göçebeleri*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

-----, “Göçebe-Yerleşik İlişkileri Bağlamında Ayuka Han Dönemindeki Mektuplar Üzerine Bir Değerlendirme”, 9. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Feryal Korkmaz, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2023, s. 253-261.

Deliömeroğlu, Yakup, “Başkurt İsyanları”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 18, s. 427-434.

Ercilasun, Konuralp, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, TTK Yay., Ankara 2013.

Ercilasun, Konuralp (2013), “Kalmuk Göçlerinin Türkistan’a Etkisi Hakkında Bazı Görüşler”, *Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu Göçler ve Ulusların Doğuşu (18-19 Mayıs 2011/İstanbul)*, İstanbul Esnaf ve Sanatkar Odaları Birliği Yayını, Ed.: Han Woo Choi-İlhan Şahin vd., İstanbul 2013, s. 157-167.

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, VII. Kitap, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.

Howorth, Henry H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, Part II, Longmans Green and Co., London 1880.

Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2008.

Kuropatkin, A. N., *Kashgaria (Eastern or Chinese Turkestan): Historical and Geographical Sketch of the Country, Its Military Strength, Industries and Trade*, (Trans. From the Russian: Walter E. Gowan), Calcutta: Thacker, Spink and Co., 1882.

Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., İstanbul 2005.

Lemercier-Quelquejey, Chantal, “Les Kalmuks de la Volga entre l'Empire russe et l'empire otoman sous le regne d Pierre le Grand (d'après les documents des Archives Ottomanes)”, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, vol. VII/1, s. 63-76.

Lessing, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, TDK Yay., Ankara 2017.

Mannapov, Marsel Muritoviç, “K Voprosu o Mejetniçeskîh Kontaktah i Letnih Koçevkah Başkır i Kalmıkov v XVII v. v Stepnom Zavolje”, *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, İstoriya, Politologiya*, No. 4/3 (2008), s. 156-159.

Miyawaki, J., “History of the Dzungars: Introductory Survey”, *History of Civilization of Central Asia (Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century)*, vol. V, ed. Chahryar Adle-Irfan Habib, Co-ed. Karl M. Baipakov, Unesco Publishing, 2003, s. 142-152.

Nefedyevim, N., *Podrobnıya Svedeniya o Voljskih Kalmukah*, 1834.

Novoletov, M., *Kalmuki İstoriçeskiy Oçerk*, S.-Peterburg, 1884.

Novoselyskiy, A. A., *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011.

Şehabeddin Mercani, *Müstefâdü'l-Abbâr Fi Abvâl-i Kazan ve Bulgar*, Metni Yay.: E. N. Hayrullin, Türkçesi: Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2008.

Togan, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay., Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Trepavlov, V. V., *İstoriya Nogayskoy Ordı, İzdatelskaya Firma “Vostochnaya Literatura” RAN, Moskva 2002.*

Velyaminov-Zernov, VV., *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*, haz. A. Melek Özyetgin-İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.

Yorulmaz, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013.

-----, “XVI-XVIII. Yüzyıllarda Altay'dan İdil-Ural'a Kalmuk Göçleri”, *Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu Göçler ve Ulusların Doğuşu (18-19 Mayıs 2011/İstanbul)*, İstanbul Esnaf ve Sanatkar Odaları Birliği Yay., ed. Han Woo Choi-İlhan Şahin vd., İstanbul 2013, s. 151-156.